Наталія Миколаївна Ткаченко,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, директор Департаменту експертного забезпечення правосуддя Мін'юсту України, м. Київ, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0589-0191, e-mail: tnm_77@ukr.net

Сучасні питання судово-психологічного дослідження за позовами про відшкодування моральної шкоди

Nataliia Tkachenko

Current Issues of Forensic Psychological Research on Claims for Compensation for Moral Harm

Анотація. *Розглянуто актуальні та проблемні питання проведення судово-психологічної експертизи за позовами про відшкодування моральної шкоди. Зауважено про потребу в розробленні професіограми судового експерта-психолога та проведенні підготовки фахівців, які мають намір здобути кваліфікацію судового експерта за спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження».*

Ключові слова: *моральна шкода, моральні страждання, судова психологічна експертиза, професійна компетентність, професіограма судового експерта-психолога.*

Abstract. *Topical and problematic issues of forensic psychology analysis of claims for compensation for moral harm are considered. It was noted that there is a need to develop a professional profile of a forensic psychologist and to train professionals intend to obtain the qualification of a forensic expert majoring in 14.1 Psychological Research.*

Keywords: *moral harm, moral suffering, forensic psychology, professional competence, professional profile of forensic psychologist.*

Відшкодування моральної шкоди в сучасному українському законодавстві стало традиційним способом захисту прав громадян. Відповідно до ст. 23 Цивільного кодексу України (далі — *ЦК України*) моральна шкода полягає, зокрема: у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації; у моральних переживаннях через ушкодження здоров'я; у порушенні права внаслідок незаконного перебування під слідством і судом та ін. Втрати немайнового характеру юридичної особи полягають: у приниженні ділової репутації, посяганні на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, у розголошенні комерційної таємниці, а також у вчиненні дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до її діяльності [1]. Отже, сьогодні правовий інститут відшкодування моральної шкоди

© Ткаченко Н. М., 2022

є комплексним, оскільки стосується захисту всіх природних прав людини [2].

Особливо актуально питання відшкодування моральної шкоди постають у світлі моральних страждань, яких під час війни зазнають мешканці українських територій від злочинів, скоєних рашистами в України, саме тому проведення конференції за проблемними питаннями визначення моральної шкоди під час військової агресії Росії проти України є вельми своєчасним.

24 лютого більшість громадян України прокинулася не від дзвінків будильників, а від вибухів снарядів, які зруйнували їхнє життя. У деяких містах ці вибухи не припиняються й досі. Коли після дуже гарячих днів під сотнями вибухів раптом їх кількість зменшується, то люди навіть заспокоюються та плекають сподівання, що це свідчить про завершення активної фази бойових дій, однак потім усе повторюється знову і знову. Мільйони людей полишили свої домівки, знищено величезну кількість будинків житлового фонду, промислові й адміністративні будівлі, інші об'єкти інфраструктури. Значна кількість містян і сельчан втратила своє житло, хтось залишився в регіонах, які постійно перебувають під артобстрілами і в яких щодня гине мирне населення: діти, жінки, люди похилого віку. У такому пеклі живе наша Батьківщина, але українці із честю тримають оборону, і всі ми віримо в перемогу. За всі ці людські страждання ворог має нести кримінальну відповідальність та відшкодувати відповідно до закону матеріальну шкоду, завдану державі, фізичним та юридичним особам, а також шкоду немайнового характеру (моральну шкоду).

Водночас визначити розмір відшкодування завданої моральної шкоди є доволі складним, оскільки правове поняття «моральна шкода» є оцінним, яке в кожному конкретному випадку суд трактує індивідуально, а розмір її відшкодування апріорі не може збігатися із завданими стражданнями, яких зазнала особа [2—5]. До того ж неможливо надати вичерпний опис оцінного поняття «моральна шкода», тому у ст. 23 ЦК України зазначено лише універсальні, визначальні, родові ознаки, які є характерними для цього поняття загалом, вичерпують його зміст у кожному конкретному випадку та підлягають доказуванню [1].

Базовим вітчизняним законодавством (ст. 23, 1167, 1168, 1176, 1177 ЦК України, ст. 1 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди», ст. 127—130, 242 Кримінального кодексу України та ін.), а також постановами Пленуму Верховного Суду України передбачено, що вирішення питання про відшкодування моральної шкоди, завданої громадянинові, потребує доказування факту завдання особі моральних страждань, яких вона зазнала за певних юридично релевантних обставин [1—5].

Одним із вагомих засобів доказування факту завдання особі моральних страждань є висновок експерта за результатами проведення судово-психологічної експертизи за цивільними позовами про відшкодування моральної шкоди. За допомогою спеціальних знань експерт-психолог встановлює психотравмувальні фактори та механізми їх дії у межах юридично значущої ситуації, їх причиново-наслідковий зв'язок із переживаннями позивачем моральних страждань, визначає характер, інтенсивність і пролонгованість у часі цих страждань, негативні наслідки для соціального функціювання позивача як особистості. У межах проведення судово-психологічного дослідження також визначають орієнтовний розмір компенсації моральної шкоди, який формалізують у математичних значеннях з урахуванням винятково психологічно значущих параметрів юридично релевантної ситуації та критеріїв (ознак), що характеризують моральні страждання особи. До того ж висновок у частині орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань є імовірним, а остаточне рішення із цього питання є прерогативою суду.

Слід зазначити, що коло згаданих вище завдань належить до предмета судової психологічної експертизи та вирішується саме за допомогою спеціальних знань експерта-психолога, що відповідає змісту ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» [6].

Сьогодні визначення розміру моральної шкоди є одним із найбільш затребуваних видів судово-психологічних досліджень, які проводять як відповідно до Методики психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди, включеної до Реєстру методик проведення судових експертиз за реєстровим кодом 14.1.75, так і за іншими підходами та способами, якими активно послуговуються науковці та практичні психологи. Якщо в частині технології

проведення дослідження моральних страждань особи у фахівців не виникає суттєвих розбіжностей, оскільки ці ознаки обумовлено чинним законодавством і постановами Пленуму Верховного Суду України, то питання щодо професійної компетентності судового експерта-психолога, суб'єктів експертного оцінювання та власне методів і методик розрахунку розміру відшкодування моральної шкоди є найбільш дискусійними [7—10].

Зважаючи на значну кількість запитів на проведення подібних досліджень, а також збільшення кількості фахівців-психологів, які мають намір здійснювати судово-експертну діяльність, існує нагальна потреба вироблення єдиних критеріїв професіографії й механізму підготовки фахівців високого наукового рівня, здатних надати об'єктивні висновки на основі використання спеціальних знань, зокрема — за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження». Вітчизняний і зарубіжний досвід експертної дидактики орієнтує на багатоступеневу систему професійного навчання, у якій післядипломна освіта посідає важливе місце й наразі успішно реалізується в судово-експертних установах Міністерства юстиції України.

Модель професіограми судового експерта, розроблювана для її застосування у процесі підготовки судових експертів, є багаторівневою складною системою, яка містить такі структурні компоненти: мотиваційний (особистісна, загальнокультурна й соціальна ланки), предметно-практичний (дидактико-методичний, методологічний, спеціально-науковий, інформаційний, економіко-правовий та ін.), саморегулятивний (психологічна компетентність, самооцінювання, автокомпетентність). Безумовно, у всій системі професіограми вагома роль належить компетентності фахівця, яка полягає в наявності в нього відповідної вищої освіти, досвіду професійної діяльності у сферах науки та практики. Отже, професійна компетентність судового експерта визначає наявність належного рівня спеціальних знань, із урахуванням таких психолого-правових особливостей судово-експертної діяльності, як складний науковий характер та інтенсивність інтелектуальної праці, її нерегульована тривалість за умов виконання невідкладних і особливо важливих завдань з експертного забезпечення правосуддя; суспільна впливовість значення результатів роботи; висока соціальна відповідальність за підсумки

праці; морально-психологічне навантаження й напруженість; морально-психологічний тиск на експерта тощо [12].

На нашу думку, розроблення моделі професіограми судового експерта-психолога потребує також врахування надзвичайно «критичного», специфічного характеру його професійної діяльності, який полягає у значній кількості чинників, що можуть негативно вплинути на успішність його праці. Така специфічність полягає в тому, що діяльність судового експерта-психолога пов'язана з безпосереднім контактуванням із підекспертними особами, які переживають значний діапазон деструктивних емоцій — горе, відчай, розгубленість, страх, сором, образу, злість та інші інтенсивні негативні відчуття. Це потребує дотримання експертом-психологом певного балансу між емпатією (свідомим співпереживанням актуальному емоційному стану, умінням проникнути у внутрішній світ підекспертної особи) та неупередженістю, об'єктивністю дослідження. Крім цього, праця експерта-психолога постійно пов'язана з інформаційно негативним навантаженням у процесі психологічного аналізування юридично значущих подій, ситуацій, які мають украй негативний соціальний, правовий і моральний зміст. Це спричиняє значне стресове навантаження на експерта-психолога та його певне емоційне вигоряння.

Власне, саме із зазначеними вище проблемами найчастіше стикаються експерти у процесі проведення судово-психологічної експертизи для вирішення питань, пов'язаних із відшкодуванням моральної шкоди. І ці проблеми передусім вимагають від експерта психолога навичок саморегулювання (автокомпетентності).

Оскільки сьогодні експерти мають змогу здійснювати трудову діяльність самостійно або у складі юридичної особи, що не є державною спеціалізованою установою, професіографічну модель діяльності судового експерта-психолога розробляють з урахуванням особливостей як судово-експертної діяльності, так і його фаху, що оптимізує організацію та проведення спеціальної підготовки фахівців-психологів, а також забезпечить проведення судово-психологічних експертиз (зокрема — щодо вирішення питань, пов'язаних із відшкодуванням моральної шкоди) на високому науково-методичному та методологічному рівнях, із

дотриманням принципів законності, незалежності, об'єктивності й повноти дослідження [6].

Перелік джерел посилання

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 14.02.2022).
2. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text (дата звернення: 14.02.2022).
3. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму ВС України від 31.03.1995 р. № 4 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text (дата звернення: 15.02.2022).
4. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи : постанова Пленуму ВС України від 27.02.2009 р. № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text (дата звернення: 15.02.2022).
5. Відшкодування моральної шкоди // Офіц. сайт Мін'юсту України [Електронний ресурс]. URL: https://minjust.gov.ua/m/vidshkoduvannya-moralnoi-shkodi (дата звернення: 15.02.2022).
6. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 15.02.2022).
7. Палиюк В. П. Моральный (неимущественный) вред: Возмещение морального (неимущественного) вреда по законодательству Украины : монографія. Київ, 1999. 231 с.
8. Чернадчук В. Д. Відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2001. 14 с. URL: https://cutt.ly/8Rt5oNS (дата звернення: 15.02.2022).
9. Крикунов О. В. Цивільний позов про компенсацію моральної шкоди в кримінальному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2002. 21 с. URL: https://cutt.ly/yRo1rwr (дата звернення: 15.02.2022).
10. Андрієнко О. В. Психологічний зміст компенсації моральної шкоди в нормотворчій та правозастосовчій діяльності :

автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2009. 18 с. URL: https://cutt.ly/zRt3T5c (дата звернення: 16.02.2022).
11. Пропозиції до проєкту Закону України «Про відшкодування втрат немайнового характеру (моральної шкоди)», внесеного народними депутатами України Калауром І. Р., Новіковим М. М., Павлішем П. В., Стефанчуком М. О., Корявченковим Ю. В., Ватрасом В. А., Федієнком О. П., Мережком О. О. (реєстр. № 3929 від 23.07.2020 р.) [Електронний ресурс]. 8 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-1898028.pdf (дата звернення: 16.02.2022).
12. Ткаченко Н. М. Удосконалення професійної підготовки судового експерта — важливий фактор розвитку експертної дидактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2018. Вип. 18. С. 203—214. DOI: 10.32353/khrife.2018.22 (дата звернення: 16.02.2022).

Світлана Павлівна Товкач,
науковий співробітник ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Мін'юсту України, м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8382-4595,
e-mail: svetlanatov2009@gmail.com

Сучасний стан питання групового позову в Україні

Svitlana Tovkach

Current State of the Issue of Group Lawsuits in Ukraine

Анотація. *Розглянуто сучасний стан питання захисту прав та інтересів численного кола осіб в Україні, актуальність питання теоретичних досліджень, необхідність правового врегулювання на законодавчому рівні й запровадження інституту групового позову в судочинстві України.*

Ключові слова: *захист прав та інтересів численної групи осіб, груповий позов, інститут групового позову, судочинство.*

Abstract. *Current state of protection of rights and interests of a large number of people in Ukraine, urgency of theoretical research, the need for legal regulation at the legislative level and introduction of the institute of group lawsuits in litigation of Ukraine.*

Keywords: *protection of rights and interests of a large group of persons, group lawsuit, institute of group lawsuits, litigation.*

Низкою судових реформ в Україні зроблено певні кроки до визначення можливості захисту прав та інтересів широкого кола осіб у суді. Як відомо, у світовій судовій практиці груповий позов є визнаним процесуальним засобом захисту прав та інтересів у суді численної групи осіб, адже концепція та форма інституту групового позову виникла в країнах прецедентного права. Сучасне розуміння інституту групового позову поширилося світом зі Сполучених Штатів Америки, після чого цей досвід адаптували правові системи Канади й Австралії, а згодом — країн Європи та Південної Америки.

У вітчизняній юридичній практиці можливість захисту в суді прав та інтересів численної групи осіб уперше виникла в нормах матеріального права. Так, у Законі України «Про захист прав споживачів» у редакції від 15.01.1994 р., ст. 26 мала вказівку на те, що об'єднання споживачів можуть звертатися до суду з позовами про визнання дій продавця, виробника або підприємства протиправними щодо невизначеного кола споживачів і припинення цих дій [1]. Однак, до 2010 р. такі справи в Україні не мали поширення

© Товкач С. П., 2022